

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2024.2.9>
УДК 821.161.2-94:929

Тетяна Вірченко

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
вул. Левка Лук'яненка, 13Б, Київ, 04212, Україна
 <https://orcid.org/0000-0001-7953-2285>
t.virchenko@kubg.edu.ua

Тетяна Видайчук

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
вул. Левка Лук'яненка, 13Б, Київ, 04212, Україна
 <https://orcid.org/0000-0001-7290-0006>
t.vydaichuk@kubg.edu.ua

ЛІТОПИС ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА РІК 1883 Частина перша

ЛЮТИЙ

20 лютого із села Чунишине (тоді Полтавської губернії, нині Донецчина) Борис Грінченко пише листа своєму другові, вчителю Іванові Зозулі, у якому зізнається, що йому хочеться з ким-небудь перемовитися словом після того, як прийшов із Харкова, а матері про це він написати не може: «Така міні гибна здалася та московщина, що я не знав уже як і викрутитися відтіля»¹. Повідомляв другові, що живе тепер у селі на Полтавщині, де «є з ким словом своїм рідним перемовитися, можна рідну пісню почути, можна не ламати свого язика»².

Також у листі описує свій типовий будень: «Устаю у досвіта години въ 4 або въ 5, зараз приймаюся за німещину [німецьку мову. — *Т. В., Т. В.*] и пишу її аж поки набридне. Тоді снідаю, йду на муштру, а з муштри вертаюся у 3½ або 4 години. Обідаю, потім лягаю з цигаркою у зубах й лежу поки не смеркне. У вечері що небудь роблю своє — пишу або читаю. Але зробити нічого гарного не зробив: де-що почав, а нічого не скінчив. Багато де-чого записав, та й ще думаю записати, особливо по весні»³. Хвалиться, що жити йому в селі дуже добре, а муштрою, очевидно, називає вчительську роботу.

КВІТЕНЬ

22 квітня Борис Грінченко надсилає з Харкова Данилові Ткаченкові листа, у якому вибачається перед другом, що вони не зустрілися, адже Борис не знав, що товариш був у Харкові, а потім не зміг виїхати з дому раніше. Потреба «багато де-про

віщо <...> побалакати» негайно зумовлює нові плани: «А тепер доведеться хіба аж літом, та ще й після педагогічних курсів»⁴. Дає другові абсолютно практичні поради — виписати з Києва словник Михайла Левченка і почати перекладати будь-що гарне: «Це ось для чого: першъ усёго на перекладі ти найкраще зможеш опанувати мову до писання, а друге те, що ці переклади, виправивши, може й відати можна буде»⁵. Звітує і про свою роботу, зокрема про написану читанку для дітей, щодо якої є сумніви, «чи здатна вона куди небудь»⁶. З листа стає відомо, що три переклади Бориса, зокрема «Робінзон» і «Матвій», а також збірник віршів, надіслані до цензури і очікують на дозвіл. Своє теперішнє описує так: «Живу у Полтавщині, де-що записую, де чому вчуся... А що далі буде не знаю... мабуть треба робити, робити, робити...»⁷ Попри невідоме майбутнє, визначився зі своєю життєвою місією:

«На світ спаскужений, продажній

Ти не вважай і не дивись, —

ну, і я вже давно не вважаю. Будемо йти своїм шляхом і орати свою ниви, занехавши думку про тих падлюк, котрі тільки вмють балакати, а сами сидять позгортавши руки. Та хай ім цур, вони вже міні обридли ці паскудні дармоіди рідної землі, котрі роблють тільки зубами та дурним язиком!»⁸

Цього вечора мав намір дивитися «Наталку Полтавку».

Шкодує Борис, що не привіз книжок: «Номіся» (певно, «Українські приказки, прислів'я і таке інше» Матвія Симонова (Номіса), 1864), Драгоманова і «Записок о Южной Руси», яких дуже потребує.

¹ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 20.02.1883. *ІР НБУВ*. Ф III. Од. зб. 40898. Арк. 1.

² Ibid.

³ Ibid. Арк. 1 – 1 зв.

⁴ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 22.04.1883. *ІР НБУВ*. Ф III. Од. зб. 41147. Арк. 1.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid. Арк. 1 зв.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid. Арк. 1 зв. – 2.

Жартівливо обіцяє товаришеві «прислати свою пику»⁹. У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається один фотопортрет Бориса Грінченка 1883 року.

Адреса для листування вказана така: «По Курско-Харьковско-Азовской жел. дор. на станцію Береку, для передачи в с. Ефремовку, уч.».

Наприкінці приписка: «Листи до мене іноді зникають — май це на увазі»¹⁰.

Вірогідно, до літа Борис написав Данилові Ткаченку не одного листа, оскільки в одному недатованому листі того часу йдеться:

«Мій друже щирий і любий!

Чом ти мовчиш і нічого не одмовляєш нічого на мої листи? Бажаю друже побачитися з тобою і побалакати щиро й по душі, а коли-ж ти не прийдеши і на літо, то хоч напиши, як ти живеш там і що робиш»¹¹.

Там же є розповідь про відвідини рідних друга: «Був я, друже, у твоїй — вони всі дуже журятця, що тебе не має і ждуть — не дждутця. Приїзди мій щирий, любий друже!»¹²

ТРАВЕНЬ

18 травня Борис Грінченко користується нагодою відвідати Харків, адже «приїхав забрати “Раду” та ще де-що». Альманах, який упорядкував і видав Михайло Старицький у Києві, був важливий молодому поетові, адже в ньому вперше в Російській імперії були опубліковані його твори. А вміщений у кінці альманаху «Бібліографічний (1798–1883 р.)», який уклав Михайло Комаров, сповістив радісну звістку, що під псевдонімом І. Перекоптіполе його вірші були видрукувані ще раніше — у випусках галицького місячника «Світ» за 1881 і 1882 роки.

Того ж дня Борис пише листа Іванові Зозулі, повідомляючи про рішення цензури: «Тепер про себе. Мої “Пісні” цензура пропустила з де якими викидками, але за те не пустила: “Матвія” (з “Ясної поляни”), “Дядька-пуда” Кота-Воркота і “Робінзона”. Що це значить — не знаю, але кажуть, що якимсь поганим духом знов повіяло. “Пісні” дам друкувати або Рішителькові або Пріскову — кому вигідніше буде. “Про грім та блискавку” уже вийшла, але ще з цензури не верталася і я маю тільки один екземпляр і не можу переслати

⁹ Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. [Без дати]. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41145. Арк. 1.

¹² Ibid. Арк. 1.

Борис Грінченко — народний учитель. 1883. Харків.
ІР НБУВ. Ф. 170. Од. зб. 744.

тобі»¹³. Щодо інших літературних справ, то «Рада» вийшла тільки перша частина — друга почала друкуватися. Старицький, здається, щось сумує...»¹⁴

У цей приїзд до Харкова Борис Грінченко також іде в театр, щоб подивитися «Дай серцю волю, заведе у неволю», адже це мала бути передостання постановка п'єси за участі Марка Кропивницького¹⁵.

ЛИПЕНЬ

1 липня в Змієві на базі місцевого міського двокласного училища¹⁶ відбулись короткочасні літні педагогічні курси. На них запросили досвідчених і менш підготовлених учителів початкових народних училищ Харківщини задля ознайомлення їх із найкращими методами навчання, а також оновлення знань із предметів, які вони викладають. Курси тривали до 5 серпня 1883 року і, як згодом з'ясувалося, стали важливою подією в житті Бориса Грінченка.

16 липня зі Змієва Борис Грінченко пише Данилові Ткаченку — не лише висуває вимогу розповісти все про себе, а й повідомляє про свої успіхи на курсах: «Я далъ два урока самъ, каждый день разбираю уроки другихъ. Этим мнѣ (хотя и невольно, безъ намѣренія) удалось так зарекомендовать себя, что директоръ подаетъ мнѣ руку и предложилъ мнѣ самъ перевестися въ Алексѣевское двухклассное образцовое училище — съ 12 р. 50 к. — на 330 руб. въ годъ»¹⁷. Рішення про зміну місця роботи прийняв не відразу. Попри запевнення директора, що вчитель може почувати себе вже переведеним, сам він такої віри не має. Приймаючи ці умови, Борис припускає, що після 6 серпня мусить бути в Харкові, про що й повідомляє товариша, повертаючи розмову до нагоди і необхідності зустрітися особисто. Звітує про повернення частини боргу — 12 рублів.

17 липня Борис продовжує лист і без оптимізму констатує: «Какъ ты самъ видишь, — видѣться намъ съ тобою врядъ-ли придется». Та якщо Данилов все ж удасться приїхати на 2–3 дні, просить привезти такі книжки: «“Повѣсти” Левицкаго, его-же “Бурлачку” и “Двѣ московки”, “Луну”, “Записки о южной руси” и “Досвітки”. Это непременно»¹⁸. Далі текст листа продовжує Іван Зозуля,

¹³ Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 13.05.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40897. Арк. 1.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁶ Свідцтво № 22 [про проходження тимчасових педагогічних курсів]. *ІР НБУВ*. Ф. I. Од. зб. 31685. Арк. 1.

¹⁷ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 16–17.07.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41144. Арк. 1.

¹⁸ Ibid. Арк. 3.

який також ділиться враженнями від проведеного уроку і наголошує на необхідності зустрітися.

В архіві Бориса Грінченка з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається тека із записками на 34 аркушах, якими обмінювалися Борис Грінченко і Марія Гладиліна під час занять на Зміївських педагогічних курсах. Виведені на невеличких клаптиках паперу, дописи особистого змісту не датовані конкретним днем, але їхній зміст указує на те, що це листування між закоханими почалося після 17 липня — після ближчого знайомства і перших інтимних зустрічей закоханої пари, і тривало до закінчення навчання, коли відвідувачі курсів роз'їхались на місця вчителювання.

Так, коли Марія запізнилася на одне із занять, Борис написав їй: «Марусю серденько мое! Я вже думав, що ти зовсім не прийдеш. Поцілував-би твої рученьки і ніженьки, та далеко, моя голубко. Васильковський шось мугиче, а мої вуха не чують ёго, а слухають як шамотять твої рученята»¹⁹.

Переписка на заняттях була доволі інтенсивною, такою, що закоханий навіть попросив: «Серденько мое не пиши ти міні нічого бо я й так нічого не бачу і не чую»²⁰.

Але було й по-іншому: «Як тільки починається урок у мене зараз з'являється така нехить ёго слухати, як наче попівські проповіді. У мене якось несамохіть думка сама налагоджується все на один бік, вона все бачить одну — ясну зірку і та зірка тягне і розум і серце мое до себе, тягне своїм ясним любим сяйвом»²¹.

Часто одна записка — це діалог із почерговими репліками:

«Яка ти гарна. І очі як зореньки сяють. Пиши.

А ти сьогодні поганий, смутний дуже.

Я не смутний. Як гляну на тебе, зіроньку ясну, то у мене утроє сили більшає неначе і любо і гарно на

душі стане.

Я бь тільки одного бажала шобь до віку такь було.

І буде. Там де сєе зоря щастя, там нема другого виходу, як іти, іти до неї і бути вкупі з нею.

Одного міні страшно шобь твоя зірка не померкла якь ти на неї дужче роздивишся.

Любка, я сердитимусь за це. Як на небі сонце сєе, не згасне до віку, так і для мене до віку сиятимеш так, як і досі сияла.

Коли ти сердишся то я не буду ничего казати про це, а тільки думатиму»²².

Серед записок зберігаються й імпровізовані візитівки окремих учасників курсів, у яких зазначено, що «Борис Грінченко. Учитель Ефремовской школы Зміевского уѣзда»²³, «Маруся Гладиліна. Учителька Братенецької школи»²⁴, «Анастасія Александровна Вицмань. Учительница Чупановскаго училища Лебединскаго уѣзда»²⁵. Є і малюнок Бориса Грінченка, на

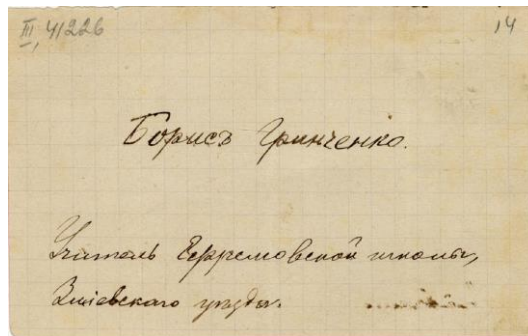
якому ймовірно зображено школу в Єфремівці, де половина будівлі — управа волості²⁶.

Між записками зберігається й стаття, яку підготував народний учитель Борис Грінченко одразу після закінчення курсів для тогочасного щомісячника «Русский начальный учитель», що виходив у Петербурзі. Власне це вирізка самої публікації, що побачила світ у жовтневому № 10 журналу за той же рік.

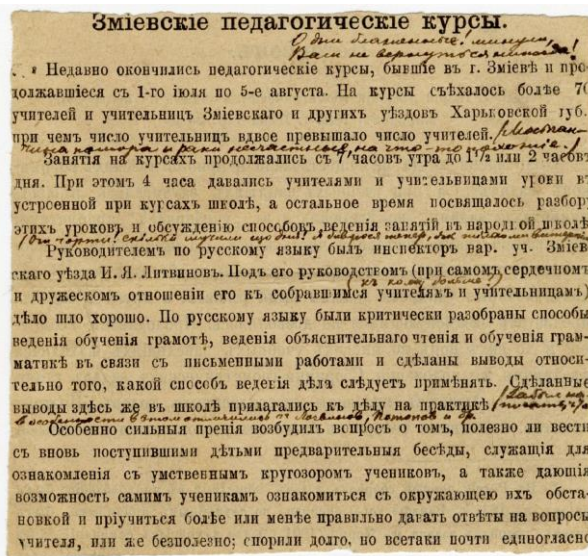
Вирізка містить коментарі-приписки автора вже після виходу статті.

До назви публікації «Змієвські педагогічні курси» додана приписка-коментар «О дни блаженные! минули, Вам не вернуться никогда!»²⁷

Стаття починається так: «Недавно окончились педагогические курсы, бывшие в г. Зміевъ и продолжавшіеся съ 1-го іюля по 5-е августа. На курсы съѣхалось болѣе 70 учителей и учительницъ Зміевскаго и другихъ уѣздовъ Харьковской губ.»

Борис Грінченко. Візитівка.
ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 41226. Арк. 14.

Грінченко Б. Замітка «Змієвські педагогічні курси».
Вклейка в листі Б. Грінченка до М. Гладиліноі.
08–12.10.1883. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 41226. Арк. 12 зв.

¹⁹ Грінченко Б. [Записки-клаптики]. [Без дати]. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 41226. Арк. 10.

²⁰ Ibid. Арк. 11.

²¹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліноі. [Без дати]. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 42276а. Арк. 1.

²² Грінченко Б. [Записки-клаптики]. [Без дати]. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 41226. Арк. 33–34.

²³ Ibid. Арк. 14.

²⁴ Ibid. Арк. 15.

²⁵ Ibid. Арк. [Без номера].

²⁶ Ibid. Арк. 19.

²⁷ Ibid. Арк. 12 зв.

ской губ. при чемъ число учительницъ вдвое превышало число учителей». Дописано в дужках: «Моспанчина комора и раки несчастные, на что-то похоже»²⁸.

«Занятія на курсахъ продолжались съ 7 часовъ утра до 1½ или 2 часовъ дня. При этомъ 4 часа давались учителями и учительницами уроки въ устроенной при курсахъ школѣ, а остальное время посвящалось разбору этихъ уроковъ и обсужденію способовъ веденія занятій въ народной школѣ». І приписка-коментар між рядків: «(От чорти! Скільки мучили щодня! Я дивуюся тепер, як тільки ми витримали». Далі: «Руководителемъ по русскому языку былъ инспекторъ нар. уч. Зміевского уѣзда И. Я. Литвиновъ. Подъ его руководствомъ (при самомъ сердечномъ и дружескомъ отношеніи его къ собравшимся учителямъ и учительницамъ (дописане питання: «Къ кому больше?») дѣло шло хорошо»²⁹.

«Изъ присутствовавшихъ на курсахъ учителей почти всѣ получили образование по своему объему меньше, чѣмъ учительницы; такъ между учительницами были окончившія гимназію, институтъ, прогимназію, харьковское епархіальное училище, училище харьковского благотворительнаго общества, а между учителями не было ни одного окончившаго учительскую семинарію и лишь 2–3 окончившихъ прогимназію. А между тѣмъ учителя стояли на курсахъ выше учительницъ.*») І примітки між рядків: «Ошибся: Мирошниченко окончилъ»; «Здесь редакция выпустила несколько моихъ фраз и немного изменила смысл. У меня было не такъ рѣзко». До міркування автора є примітка: «*) Не зависить ли это заключение отъ большей застѣнчивости и робости учительницъ? Можетъ быть учителя только принимали болѣе дѣятельное участіе въ работахъ, чѣмъ учительницы?». До цієї примітки Борис додає коментар, звертаючись до Марії: «Учительница! а ты какъ думаешь?»³⁰ Далі ця полеміка продовжиться в приватному листуванні між закоханими, а також з Анастасією Віцман.

«Желая оказать зміевскимъ учителямъ и учительницамъ помощь въ этомъ дѣлѣ, г. инспекторъ Литвиновъ предложилъ имъ на рассмотрениеъ вопросъ объ устройствѣ учительской библиотеки. Всѣ единодушно высказались за нее, предложили ½ процента съ получаемого ими жалованія в пользу библиотеки**) и признали необходимымъ устроить ее, если окажутся средства, не въ одномъ, а въ трехъ пунктахъ уѣзда, удобныхъ въ территориальномъ отношеніи. Проектъ устава библиотеки, составленный учителями, переданъ на рассмотрениеъ училищнаго совѣта. <...>

**) Конечно помощь не большая. Но необходимо принять во вниманіе, что Зміевскіе учителя только недавно вышли изъ нищеты, ибо еще годъ назадъ нѣкоторые учителя получали по

100 р. (а 2 года назадъ было жалованье учителю отъ общества — 25 р. въ годъ!) а теперь иные получаютъ по 120, а большинство отъ 150 до 180 руб. въ годъ»³¹.

У майбутньому Борис Грінченко і його однодумці — Іван Зозуля, Данило Ткаченко, Марія Гладиліна, Анастасія Віцман — розраховували свої скромні вчительські бюджети з огляду на внески для розвитку пропонованої книгозбірні, про що часто йшлося в їхньому приватному листуванні.

У статті автор аналізує способи і методи навчання граматики і читання, які пропонувалися на курсах, критикує заняття з п. Хмельницьким, одним із викладачів харківської гімназії, які стосувалися навчання арифметики, бо вчителям і вчителькам на них відводилася роль пасивних слухачів.

Критичний огляд кореспондент підсумовує так: «Вѣроятно ни съ однихъ курсовъ не уѣзжали учителя и учительницы съ такимъ глубокимъ чувствомъ благодарности къ своему руководителю, И. Я. Литвинову, какъ въ этотъ разъ»³². І пізніше коментує між рядків: «Учительница! а ты с какимъ чувствомъ уѣзжала? Об одномъ самомъ важномъ забылъ написать. Это именно о скамейкѣ в саду, о бѣлой хусткѣ, о темной ночи и о руках, о тѣхъ ужасныхъ руках! Но впрочемъ я записал это навѣки в своемъ сердце. (Замѣтка мала. Можно было-бы больше написать)»³³.

СЕРПЕНЬ

8 серпня в Змієві Борис Грінченко в розгубленому емоційному стані пише першого листа коханій, з якою щойно розстався: «Ти стоїш передо мною, моя кохана, моя любя, стоїш перед моєю душею... Але це на хвилину. Я знову згадую, що тебе вже нема, що ти далеко. Я розумію, що це не навіки, що ти ще вернешся, щоб більше нам не розлучатися. Але думка, розпалена одинокістю, не вважає на те... <...> У мене тепер таке на душі, що думати — нема сили; я можу тільки згадувати тебе і благословляти, благословляти»³⁴.

9 серпня Борис уже був у селі Тройчата. Звідти пише листа до Марії, адже потребує спілкування з нею хоч би на папері, бо «од усєго віє на мене якоюсь мертвою пустокою, ніде я не знайду собі такого куточка, щоб міг хоч на хвилину забутися»³⁵. Лист присвячений розмові адресанта з Пр. щодо стосунків останнього із Настею (ідеться про Анастасію Віцман). Інформує, що в цей день відправляється до Харкова і надішле Марії

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid. Арк. 13.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

³³ Ibid.

³⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 08–09.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42276. Арк. 1 – 1 зв.

³⁵ Ibid. Арк. 2.

книжок, а вже 11 серпня дописує до листа примітку, що книжок вчасно надіслати не вийшло, завадила пропасниця, але саме того дня обіцянку виконав.

12 серпня в Харкові Борис Грінченко разом з Іваном Зозулею пишуть колективного листа Данилові Ткаченку. Розпочинає його Іван осудом поведінки адресанта, який не написав листа з Харкова, а, головне, не подивився цензорний устав щодо перекладів. Також розповідає, що курси закінчилися бенкетом, який зробив Ілляшевич. Цього ж дня лист дописує Борис, інформує, що «вже переведений на нове місце з 1-го Серпня»³⁶. Товариші працювали над укладанням каталогу систематичного читання і потребували для цього іншого каталогу, виданого 1882 року в Одесі, адже одного наявного в них каталогу Іозефовича (певно, йдеться про одне з видань каталогу книг Публічної бібліотеки О. Іозефовича в Харкові) було недостатньо. У примітці до листа зазначено, що вийшло друге видання Каталогу систематичного читання, «в котрому є спеціально віддѣл о Малороссиі»³⁷.

У цей день Борис виїжджає в Богодухів (певно, до Марії та її родини), «але тільки такъ “себе показати”»³⁸.

17 серпня Борис пише листа Марії, у якому розповідає про свої почування після розставання в Богодухові: «Тільки що тебе не стало видко, як я впав на осли і (що ти думаєш?) заплакав самими гіркими слезами. <...> Можна дивуватися тѣму, що я зараз сказав, і дивуватися дуже, але це правда...»³⁹ Розповідає, що отримав записку від матері, якою вона кличе додому на розмову, але закоханий чоловік їхати не збирається, адже розуміє, яку відповідь отримає: «Роби, як знаєш, але по нашому ще рано, та й не можна цѣго зробити, не маючи “матеріальнихъ средствъ”»⁴⁰. У листі розлого цитує поему Т. Шевченка «Гайдамаки».

18 серпня із села Тройчата Борис пише листа коханій. Знову згадує мить прощання в Богодухові, визнає, що Марії важче дається розлука, адже вона мусить спілкуватися з родиною в тих питаннях, де немає згоди, а сам він такий досвід уже має: «Я знаю, як це тяжко боротися з усім гуртом сім’ї і других родичів»⁴¹. Розповідає, як долає важкість розлуки: «Марусю серце мое, сто разів на день цілую твій перстінь, бо це єдина вещь, котру я маю од тебе і коли-б міні Бог з неба приніс і дав що-небудь, щоб я зберіг, — я не беріг-би

єго так, як бережу той перстінь, що ти міні дала»⁴². Вони заручені.

19 серпня лист іще триває. Цей день юнак проводить, очікуючи писаря й старости, які мають прийти і прийняти школу. Закоханий визнає, що його листи до Марії є своєрідним щоденником.

20 серпня в Харкові Борис Грінченко отримав лист від Марії, датований 17–18 серпня, з якого дізнався, яким було важким розставання для дівчини в Змієві, і як непросто кохана переживає самотність, особливо, коли родичі весь час розпитують про причини її смутку. Почуваючи щирий сум, Марія все-таки намагається жартувати: «Серденько мое, голубчик мій прости мене, що ж міні робити коли я вже така погана егоїстка; я зараз хотіла була порвати усе це що написала, а далі роздумалась: треба щоб ти прочитав і побачив що я за золото»⁴³. Щоб змінити думки, Марія береться за «Кобзар»: «Попалась міні “Причинна”: може ти пам’ятаєш там оці слова: “живого-б любила, другу-б задушила”? Кілька разів уже читала я ці самі слова, і байдуже було; але сьогодні мене як ножом у серце уразила думка: а що-б я робила як бы ты полюбив другу? Боже, яка це страшна думка! Вона колом була засіла в мій дурний голові. Колись як побачимось так потолкуємось про це»⁴⁴. Згадує Марія і беземоційну поведінку матері в ставленні до Бориса: «Питалась тільки чи ти так усе й мовчиш, чи коли небудь і балакаєш?»⁴⁵, а також слова Торяникової про зовнішню схожість закоханих, «наче брат і сестра».

На питання Бориса про перстні Марія пропонує вчинити так: «Ту купиш перстень міні, а я тобі, бо хоч я і дала тобі перстень, але-ж він не мій, а тільки подарований міні, а я не хочу заручатись чужим перстнем»⁴⁶. Питає Марія і про те, чи покинула коханого пропасниця.

Того ж дня Борис отримує листа від Анастасії Віцман, яка дякує за надісланий фотопортрет, «наче б я тебе самого побачила»⁴⁷, розповідає про радісно отримані одночасно листи від Бориса і Марії. Обіцяє наприкінці місяця бути в Харкові, тож тоді і своє фото надішле друзям. Турбується про Борисову пропасницю.

Між 16 і 24 серпня Анастасія пише товаришеві ще одного листа, де розповідає не лише про буденні справи, а й про надію опанувати українську мову: «Для этого каждый вечеръ переписываю въ тетрадь съ книги по три-четыре страницы»⁴⁸.

³⁶ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 12.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41143. Арк. 2.

³⁷ *Ibid.* Арк. 2 зв.

³⁸ *Ibid.* Арк. 2.

³⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 17.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42275. Арк. 1.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 18–20.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42274. Арк. 1 зв.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 17–18.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36504. Арк. 2 – 2 зв.

⁴⁴ *Ibid.* Арк. 2 зв.

⁴⁵ *Ibid.* Арк. 3 – 3 зв.

⁴⁶ *Ibid.* Арк. 3 зв.

⁴⁷ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 20.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35875. Арк. 1.

⁴⁸ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. [Без дати]. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35881. Арк. 1 зв.

У Харкові продовжується його лист до Марії, сповнений самоосмислення і самокритики: «Міні самому дивно, що я почав тепер так сміливо балакати, я, котрий соромивсь і соромлюсь самого себе! <...> У всяких пригодах міні доводилося бути, але навіть тоді, коли мене хлопцем 16 років запроторили туди, і тоді я був далеко спокійніший ніж тепер, коли доводитця оглянутися назад, подивитися що робив і як робив і зробити над самим собою суд. Я не зробив ще цього суда і не знаю коли я его зроблю. Але коли тільки я зможу у той час чесно глянути на діло, то присуд повинен бути самий тяжкий»⁴⁹. Просить повірити: «У мене тепер есть і буде до віку тільки два кохання: Україна і ти»⁵⁰, — і пристає на пропозицію Марії щодо перстнів. Детально описує умови побуту в Олексіївській школі: «Будинок кам'яний і не малий, але у середині так химерно зроблений, що нікому ніде нема місця. Міні зараз дали якусь камеру таку маненьку, що я спершу подумав, що це тільки на який час мою худобу там склали. Але потім бачу, що це буде моя хата. А въ цій хаті двічі ступнути — і далі нікуди. Назарошне зміряю. Але завідующий живе у двох просторих хатах. Чи так, чи инак, а я думаю гризтися і думаю одвоювати собі де небудь більшу хатину»⁵¹.

Завершивши один лист, Борис розпочинає наступний, у якому характеризує своє оточення: брата в других Миколу Аполлоновича Зимборського та Івана. Звертає увагу на те, чим наповнюють свою душу люди після того, як завершується виконання денної служби. На відміну від решти, Борис радіє, що має духовну манну небесну — листи від Марії, у яких вона звіряється перед ним своїми думками.

21 серпня Борис продовжує фіксувати свій день для Марії, деталі зустрічі з Лободою, відвідини з Лободою «старого діда» Пільчика, отримані поради щодо одруження, яке не варто робити до 30 років. Не занепадає духом через владні заборони: «Тільки що визнаю, що заборонено друкувати: українські книжки для народа, всякі українські переклади і всякі оригінальні наукові книжки. Значить незабороненою зостається тільки оригінальна белетристика. Гарна справа! Цікаво знати тільки, як довго це тягтимецця. Але на це вважати не треба і треба робити, бо лихо це дочасне і ця тяжка година колись мине»⁵². Щодо перспектив листування повідомляє таке: «Серденько Марусю, з Олексіївки я не можу так часто писати. Школа там стоїть далеко за селом і як почнетця в ній вчиття то тільки, мабуть, в неділю можна буде сходити на почту. Але писатиму

до тебе тоді, як міні схочетця і цілком уже буду за одним заходом посилати»⁵³.

22 серпня Борис розпочинає перший із таких довгих листів до Марії з Олексіївки, фіксує побутові дрібниці, закликає покинути сумні думки, адже треба не сподіватися лиха, а жити в очікуванні майбутнього спільного щастя.

23 серпня міркує про переваги мати одну-дво в справах: «Але у двох іти краще, у двох більше можна зробити діла. Тим то й прохав я тебе, щоб ти подала міні свою руку на спільну працю. А тепер я прохаю не помилятися і м'яти на бачности, що тобі доведеться робити багато роботи і робити самостійно»⁵⁴.

24 серпня отримує лист від Марії, датований 19 серпня. Закоханий дізнається, як зустріч із ним змінила життя дівчини: «Мене разом осіяв якийсь чудний світ, я усею душею й серцем почула що ти й есть той, котрого так бажала душа моя, і що тільки у купі з тобою я можу йти до тієї зірочки!»⁵⁵ Читає юнак і слова вибачення за ревності: «Прости мене голубчику мій, цього більше ніколи не буде, я не знаю чого тоді ота дурна думка залізла у мою голову»⁵⁶. Наважується Марія і дати пораду коханому поїхати додому і поговорити з матір'ю, хоча остаточне рішення лишає за ним: «А впрочимь тобі лучче знати їхати чи ні»⁵⁷.

Цього ж дня Борис продовжує свого листа: перепрошує, що не дослухається порад Марії і не їде до матері, бо не має зайвих грошей і змушений готуватися до нового навчального року, який розпочнеться 1 вересня (у листі «1 жовтня»).

25 серпня продовжує дописувати лист, але обмежується тільки констатацією, що живе сподіваннями.

26 серпня запитує, чи має Марія, що читати. Радить звернути увагу на «Антоновича изслѣдованіе о гайдамачествѣ, Старицького з давнѣго зшитку, Дарвина Языкѣ чувствѣ и Шекспіра Гамлет»⁵⁸.

27 серпня в Олексіївці Борис отримує лист від Марії, датований 23–24 серпня, у якому знаходить відповідь на питання про думки Марії, на яке не отримав відповіді у Змієві, бо сам же і сердився, щойно дівчина починала говорити: «Я дивуюсь, гадаю і ніяк не можу зрозуміти за що

⁴⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 18–20.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42274. Арк. 3 – 3 зв.

⁵⁰ *Ibid.* Арк. 3 зв.

⁵¹ *Ibid.* Арк. 5 – 5 зв.

⁵² Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 20–21.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42273. Арк. 4.

⁵³ *Ibid.* Арк. 4 зв.

⁵⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 22–28.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42272. Арк. 2 зв.

⁵⁵ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 19.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36503. Арк. 2.

⁵⁶ *Ibid.* Арк. 2 зв.

⁵⁷ *Ibid.* Арк. 3.

⁵⁸ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 22.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42272. Арк. 4.

ти полюбив мене і полюбив так щиро, і дав міні стільки щастя що нема ёму й краю»⁵⁹. Марія дуже критично розмірковує про те, як еволюціонувало її бажання бути щасливою і чи заслуговує вона на це почуття: «Правда, колись, дуже давно я марила про щастя, я хотіла, дуже хотіла бути щасливою... Але потім коли я почала оглядатись на своє життя почала роздивлятись на саму себе і побачила своє моральне каліцтво тоді тільки зрозуміла я що не заробила я того щастя, що не тільки на щастя, а й на життя, я не маю ніякого права <...> Коли я поняла що так жити як жила я, не можна, що єсть інше краще життя то я зробила такий вивод: <...> треба переробити себе, треба стати інчим чоловіком ніж я досі була»⁶⁰. Марія навіть прийняла для себе рішення, що «хоч як щиро полюблю я чоловіка я не піду за ёго заміж, бо не чесно занাপацати чужий вік. Що могла я дати тому чоловікові? Перекалічену паламану душу, тай більш нічого»⁶¹. Почуття кохання й відчуття щастя після знайомства з Борисом були такими сильними, що дівчина не змогла відмовитися від щастя, бо «добре <...> знала що це була-б мука не тільки для мене, а й для тебе»⁶². Водночас їй не дає спокою думка: «Я боюсь що ти не будеш зо мною щасливим, що я не зможу зробити тебе щасливим. Я не кажу про те що тепер е, але про те — що може бути далі. Міні здається що ти любиш мене не таку яка я єсть, а таку якою я повинна бути по твоїй думці. <...> Серце мое, коханий мій, як би можна було так я половину свого життя оддала-б за те щоб зробитись такою, якою я повинна бути, для того щоб зробити тебе щасливим, і щасливим не на хвилину тільки, а на увесь вік»⁶³.

Наступного дня Марія продовжує листа: стає зрозуміло, що дівчина трохи заспокоїлась і вже критикує себе за лінощі, хоче братися за читання. Спогад про поїздку на весілля до Торяникової спричинює питання: «Для чого ці люде живуть на світі?»⁶⁴ Але доволі швидко напрям думок змінюється в бік самокритики: «От, зараз я нашла багато поганого в собі людях, а чим я краща од їх? Хіба тільки тим що вони завжди довольни собою, а я часто лаю себе»⁶⁵. Сподівається Марія отримати місце в Олексіївській школі: молоду вчительку дуже хвилює непевність майбутнього.

Вірогідно, у ці дні Борис отримав від коханої ще один лист, фрагмент якого зберігся без дати. У ньому — ще одна хвиля сумбурних думок дівчини: неспокій щодо Олексіївки, міркування щодо обмеженого світогляду матері, яка думає, «що усякий чоловік живе на те щоб їсти, та одягатись

у гарну одержу»⁶⁶, закономірне бажання, «як би вона не бралась мене перероблювати»⁶⁷.

Борис продовжує розпочатий 22 серпня лист: каже, що вже має сформований ідеал жінки-українки і що Марія йому повністю відповідає; повертається до думки, що не дозволяє стороннім зазирати у свою душу і звертати увагу на його лихо; роздумує, що ще не має чіткої позиції щодо того, чи на добро буде, якщо люди бачитимуть помилки і вади одне одного.

Анастасія Віцман із Лебедина пише листа до Марії: «Борис написав що ти пишеш до ёго довгі та гарні листи, каже що аз зачитуєтца і що ёму соромно перед тобою за ёго листи»⁶⁸. Терапевтично листи Бориса впливають і на Анастасію: «Він так гарно пише, я як одберу од ёго лист, то мов і моїй наболілій душі лехче стане, неначе бь то я ёго самого побачила и почувала»⁶⁹. Наступного дня Анастасія пише ще одного листа до Марії, у якому запитує: «Чи твій дядько бачив Бориса, чи й тому-ж тож він несподобався?», — і радить подрузі не перейматися ставленням матері до нареченого, адже головне, «аби тобі був гарний»⁷⁰.

28 серпня Борис збирається запечатувати довгий лист і завершує його короткою нотаткою: ділиться спогадами, промовистими лише для них двох: «Зараз міні чогось згадалася твоя Зміївська хазяйка, груша і під грушею ми. А той ослінчик у сквері! То місце, де був початок нашого щастя, щастя, котре скоро буде далеко більшим, ніж було»⁷¹.

Борис пише листа Івану Зозулі. Дата в листі помилкова, пізніше уточнена Марією Грінченко, певно, на основі згадки адресанта про поїздку на пошту. У листі ділиться першими враженнями від нового місця роботи: «Я ще зовсім не встроївся тут і живу поки так, “яко птах небесний”. Роботи буде до чорта, до чорта треба перечитувати методік. Ну та це хай ёму». Також розповідає, що «написав до дому листа про одружіння», але не знає, на яку відповідь сподіватися. Усвідомлює, що «надії на другу школу в Олексіївці мало»⁷².

Борис отримує лист від Анастасії Віцман, датований 25 серпня, у якому адресантка переко-нує, що його листи розвіують сумні думки, і мріє про щастя, суть якого в служінні ділу: «Ти пишеш що щитав себе щасливим, івши один куліш і робивши безперестанку день і ніч, бо знав що робиш діло. Боже! хіба бь і я не була щаслива, коли

⁵⁹ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 23–24.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36502. Арк. 1 зв.

⁶⁰ *Ibid.* Арк. 1 зв. – 2.

⁶¹ *Ibid.* Арк. 2 – 2 зв.

⁶² *Ibid.* Арк. 3.

⁶³ *Ibid.* Арк. 3 – 3 зв.

⁶⁴ *Ibid.* Арк. 6.

⁶⁵ *Ibid.* Арк. 6.

⁶⁶ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. [Без дати]. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36501. Арк. 2.

⁶⁷ *Ibid.* Арк. 2 зв.

⁶⁸ Віцман А. Лист до М. Гладиліної. 27.[08.1883]. Лебедин. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35883. Арк. 1.

⁶⁹ *Ibid.* Арк. 1–1 зв.

⁷⁰ Віцман А. Лист до М. Гладиліної. 28.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35884. Арк. 1.

⁷¹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 22–28.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42272. Арк. 10 зв.

⁷² Грінченко Б. Лист до І. Зозулі. 27[28].08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 40896. Арк. 1.

бъ знала що і моя голова та руки хоч трохи пригодні на діло»⁷³.

Відправивши попередній лист до Марії, Борис доволі сумбурно починає новий: розповідає про лист від Анастасії Віцман, про збір інтелігенцією грошей для Олексіївської школи, а ще мріє про поцілунки. Вірогідно, ідеться про відкриття жіночої школи.

29 серпня дописує в листі: «Член управи спеціально приїздив для дівочої Олексіївської школи. Він приятель Олексіївському “гласному”, а гласний цей має гроші і через те має силу у Олексіївці. З цього виходить, що школа, здається, буде. Тепер, чи будеш ти в тій школі?»⁷⁴

30 серпня повідомляє обнадійливі новини про школу — зібрано 200 рублів, ділиться тим, як минають його дні перед новим навчальним роком: «Завтра у нас у школі молебень, а після завтрёго починається вчиття. А я нічого не роблю, ні до чого не готуюся. Читаю цілий день, та й тільки»⁷⁵.

31 серпня Борис Грінченко пише поезію «І степи — поля широкі».

ВЕРЕСЕНЬ

1 вересня Борис знову згадує ту важливу для них із Марією ніч: «Темна ніч і той садок, і той ослін... Ми сидимо тільки двоє... там ще є люде, але що нам до тих людей: у нас у грудях ціле море свого глибоко зворушеного почування, що не дає нам і глянути округи, що примушує нас бути самими, душею самими, тільки у двох... А далі та тиха розмова — ох! Я не знаю вже про віщо ми тоді балакали, я не знаю... Розум скаламутивсь, голова обертом пішла, у грудях пекло тоді, як я уперше підніс до своїх губ твою руку. А далі, далі... що було далі — того не напишеш, те тільки серцем, єдиним серцем зрозумієш і почувеш»⁷⁶. Розчулений, ділиться і спогадом: «Це було тоді, як міні було 15 років. Тоді я тільки що впивсь тими новими ідеями, котрі тим лехш міні було прийняти, що Шевченкове слово зъорало й заскородило неорану ниву... І ось я, повний надії і самого непорушеного пересвідчення, що сила правдивої ідеї ламає все, що словом праведности можна світ переробити, я кинувсь переробляти на свій кшалт усе, що тільки було округи мене. Слово, котре дише правдою, злама всі неправдиві пересвідчення у людях, думав я і балакав, балакав, балакав. Минули літа, я одминив пересвідчення, та тільки не других людей, а свої. Я поба-

чив, що одмінати, перероблювати те, що раз уже зроблено і зроблено так міцно могутною рукою часу і довгих историчних обставин, не так легко, як міні здавалося, трохи не зовсім неспроможно. Людська инертність, котра не дає людям змоги звернути з того шляху, яким вони йшли досі — це велика перешкода. Люде, котрі сорок, тридцять років прожили на підставі оттаких принципів, вчинками котрих ці принципи керували, — такі люде сили не мають покинути свої пересвідчення і почати жити иншим життям. Людей старих пересвідчень не переробити і марно загине той час, котрий ми віддамо цьому ділові. Але треба, як і ти зробила, ставати проти проповідуємих імі пересвідчень тоді, коли їх слова можуть зробити поганий вплив на других. Спорити міні здається тут не треба, або, коли вже конче треба спорити, то яко мога менш, бо ми це робимо не для того, з ким споримо, а для тих молодих душ, що нас слухають. Краще просто і яко мога виразно з доводами оповідати своє пересвідчення і потім, не покидаючи діла, не раз балакати про це з тими, для кого це казано, дбаючи про те, щоб вони уповні зробили це пересвідчення власністю свого розуму. От моя думка про це, — подумай, чи правдива вона»⁷⁷.

Борис Грінченко записує в листі вірш «Ой я знаю, кохана моя». Разом із листом надсилатиме кілька книжок, серед яких звертає увагу на одну: «Ця книжка малює політичну і почасти літературну діяльність Галиччини»⁷⁸, — і детально характеризує стан розвитку української мови і періодику в Галичині.

Цього ж дня отримує лист від Марії, датований 26–28 серпня, у якому кохана теж згадує важливу для них ніч: «Та хіба ж може коли небудь бути така ніч як тоді була? Я думаю що ні: любити можна тільки один раз, значить і ніч така буває тільки одна, але згадки про неї зостаються на цілий вік, і я думаю, що її не можна забути до самої смерти»⁷⁹.

2 вересня закоханий продовжує розпочатий 28 серпня лист, перебуваючи в дуже розгубленому стані: «Ну просто я нічого не роблю та й годі! Ні читати, ні писати не хочеться. Копаюсь правда у школьному книгозборі, але це так, аби дурно чобіт не бити. На душі якась порожність, у голові теж. Я увесь тепер пішов на сподіванку того часу, коли побачусь з тобою. Як довго минають ці дні, прокляті дні! Марусю, серце, я знаю, що я погано роблю, але прости, серце! Я дав собі часу до понеділка, а там — даю тобі слово, що сяду за роботу»⁸⁰. Схвильований юнак і тим, чи не з'являться в Марії конкурентки на посаду вчительки

⁷³ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 25.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35882. Арк. 1 зв.

⁷⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 28.08–03.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42271. Арк. 2.

⁷⁵ *Ibid.* Арк. 2.

⁷⁶ *Ibid.* Арк. 3 зв.

⁷⁷ *Ibid.* Арк. 4 – 4 зв.

⁷⁸ *Ibid.* Арк. 5.

⁷⁹ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 26–28.08.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36500. Арк. 1.

⁸⁰ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 28.08–03.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42271. Арк. 7.

в Олексіївській школі, адже «Илляшевич свою учительку схоче вперти сюди»⁸¹.

3 вересня, роздумуючи про співвідношення любові й покарання, обурюється, що «розумні люде, наукоі освічені, закони видають, щоб у гимназіях гимназистів сікти»⁸². Але більшу частину кінцівки довгого листа присвячує ніжним словам до коханої.

Відправивши попередній лист до Марії, починає писати наступного: надзвичайно переймається тим, як вони зможуть жити на 330 рублів учительської зарплатні, особливо «маючи дітей»⁸³.

Анастасія Віцман у листі до Марії ставить подрузі в приклад Бориса, який регулярно пише їй листи⁸⁴.

4 вересня, продовжуючи лист до Марії, Борис повідомляє: є надія, що шкільна рада 31 вересня дасть їй направлення саме в Олексіївську школу.

Він отримує лист від Марії, написаний упродовж 29–31 серпня. Кохана переконує Бориса не журитися, а перетерпіти негоду, адже сили краще спрямовувати не на журбу, а на діло, тим більше, що варто зростати над собою, щоб бути гідними один одного. Соромить Марія Бориса і за фразу, що він не має права сказати їй що-небудь, адже це ознака відсутності близькості, а вони вже не чужі люди: «Не роби цёго серце, пожалій мене, бо міні дуже важка та думка що ми й досі чужі»⁸⁵.

Вірогідно, того дня отримав ще один лист від коханої від 1 вересня, бо аналізує його, продовжуючи писати свій. Дивується припущенням дівчини про те, що їхнє кохання може вмерти: «де есть така сила, щоб нас примусила не кохати один одного?»⁸⁶; «Ти кажеш, що усі сили покладаеш на те, щоб не втеряти мого кохання. Дівчино моя кохана, нащо ти покладатимеш на це свої сили? На роботу для матері-України поклади ти їх. А що до мого кохання, то кохатиму я тебе і за те, що ти робиш для України, і за те, що мене ти своїм коханням святим оживила, і за все, за все, за кожен твій порух, за кожен твій погляд. Ти все зробила для того, щоб я тебе любив і любив усією силою мого почування. Та що про це казати! Ти для мене усе і кохати тебе для мене — жити на світі»⁸⁷.

Повідомляє Марії, що змінив житло. «Тепер я дихнув трохи вільніше: сёгодні з своєї клітки я перебравсь у світличку трохи більшу. Правда й тут не дуже-то розженешся, але усе-ж таки вона

удвоє більше од тії клітки. Та ще до того два вікна її виходить просто на великий сад, що дико скрізь розрісся і нагадує ліс, серед котрого я виріс»⁸⁸.

Переймається проблемами саморозвитку, моральним удосконаленням, шліфуванням професійних якостей і підсумовує свої роздуми: «Тут доведеться нам працювати укупі»⁸⁹.

Лист доволі емоційний: виклад уривчастий, кожна нова думка подана з абзацу, а різкий перехід від однієї теми викладу до іншої автор відділяє горизонтальними рисками: «Не дивуйся, що мій лист складається увесь з уривків. Це, бач, я кілька разів читаю твого листа і кожного разу що небудь і напишу про те, що читав»⁹⁰. Згадує і про листування з Анастасією Віцман: «Я не розумію, як це мої листи мають таку силу робити маму щасливою. Але коли вони хоч трохи розганяють її сум, то я яко мога частіш писати-му до неї»⁹¹.

На Зміївських курсах друзі жартома між собою називали Анастасію Віцман «мамою»⁹², а решту «братами» і «сестрами».

Того ж дня Борис нашвидкуруч пише короткого листа Данилові Ткаченку з проханням надіслати програму «уч. инстит. саму подрібну з показанням що кожен год проходитьця і які учебники. Твій щирий друг Б. Грінчен. Адресь в с. Алексѣвску Змієвскаго уѣзда, Харьк. г., в двухклассное училище»⁹³.

5 вересня продовжує свого листа до Марії, повідомляє, що отримав листа від Віри Батовриної: «Бідна дівчина хвора, лежить у пропасниці. Але вона так щиро сповідається мені, що вона вже забула того, що я казав, що вона покинула Смигиреву і К^о, що вона тепер инакше дивитця на життя і хоче бути не такою, як була!»⁹⁴

6 вересня пише Марії, що отримав листа від своєї матері щодо майбутнього одруження: «Переказувати тобі усе, що в ёму ё, я не буду, бо лист це такий, що треба ёго самому прочитати. <...> В самому кінці, яко вивод, сказано, що треба-б подумати і подождати. Цю пісню ми вже чули й чули не раз і не про це тільки. Вони люде ждання, нам треба бути людьми діла»⁹⁵. Розуміє Борис, що і рідні Марії не схвалюють намірів стати до шлюбу, перетворюють нині її життя в Богодухові на нестерпну муку розмовами про необхідність відкласти весілля.

⁸¹ Ibid. Арк. 7 зв.

⁸² Ibid. Арк. 8.

⁸³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 03–07.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42270. Арк. 1.

⁸⁴ Віцман А. Лист до М. Гладиліної. 03.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35885. Арк. 1.

⁸⁵ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 29–31.08.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36499. Арк. 2.

⁸⁶ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 03–07.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42270. Арк. 2.

⁸⁷ Ibid. Арк. 2 зв.

⁸⁸ Ibid. Арк. 2.

⁸⁹ Ibid. Арк. 2 зв.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 03–07.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42270. Арк. 2 зв.

⁹² Грінченко Б. [Записки-клаптики]. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41226. Арк. 29.

⁹³ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 04.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41142. Арк. 1.

⁹⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 03–07.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42270. Арк. 2 зв.

⁹⁵ Ibid. Арк. 3.

7 вересня Борис отримує чергового листа від Марії, розпочатого ще 1 вересня. Спершу вона висловлює заздрість, що в його школі вже йде навчання, а їй у Братеницю, де вона вчителювала в початковому народному училищі, їхати аж 31 вересня. Пише, що їй не сподівається на школу в Олексіївці, змирилася з тим, що їй там не працювати цього року, але висловлює надію на зміни наступного.

Лист нагадує щоденник. Чуттєвий монолог закоханої дівчини містить опис її життя без коханого: «Чудне якесь теперішнє моє життя! Живу, буквально такі, аби день до вечора, <...> куди б я не пішла, щоб не робила — усе ти перед очима стоиш, і наче дивившся на мене...»⁹⁶. Теплі спогади про Бориса навіяли їй прочитані рядки віршів М. Старицького, які починаються словами: «Ох і де ти зиронько, та вечірня?» Коментує Борисову думку про те, що в його житті тільки два кохання, і що вона має йому повірити: «Ти пишеш, що колиб ти покинув кохати Україну і мене, то не мав би права жити на світі»⁹⁷. Одразу ж зізнається, що їй соромно за такі свої думки і за те, що йому доводиться запевняти її у своєму коханні, висловлює сподівання, що вони про це ще поговорять, запевняє, що вірить йому: «Я дуже вірю в наше кохання і тепер я пішла к такому виводу, що коли ми щиро кохаєм один одного, то в нас достане змоги робити так щоб це кохання не вмрало і щоб нам не прийшлося ізнов ставати чужими один одному»⁹⁸.

Окрім ніжних почуттів, Марія ділиться з Борисом думками про міщанське оточення: місцеві богодухівські купці нагадують їй «отих жуків, що живуть у навозі» і «довольні тим, що царюють у тій навозній кучі!»⁹⁹ Описує, як 3 вересня подруга заманила обманом (бо знала, що Марія сама туди не піде) до себе на новосілля, де зібралися всі найбагатші купці, лікарі, студенти: «Серденько, чого тільки я не наслухалася там. Я трохи не розридалася там-же, слухаючи усякі їхні розмови»¹⁰⁰. Один студент розповідав, як «вони з дівчиною сходилися у ночі, а далі каже:

А другого дня була
В гурті стрінемось,
То і словом ласкавим
Не обмінемось, —
Мов чужі ми з малечку,

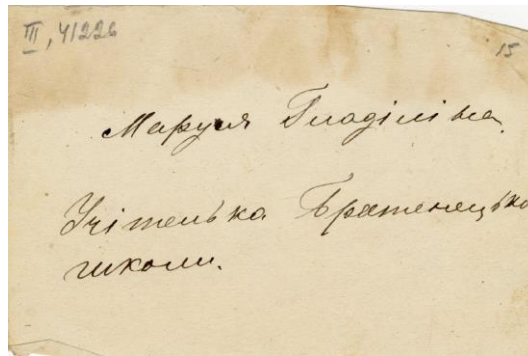
⁹⁶ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 02–06.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36498. Арк. 1 – 1 зв.

⁹⁷ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 01.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. [без шифру]. Арк. 2 зв.

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 02–06.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36498. Арк. 2.

¹⁰⁰ *Ibid.* Арк. 2 зв.

Маруся Гладиліна. Візитівка.
ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 41226. Арк. 15.

А ні гадоньки...
Тільки в очі займетця
Часом правдонька.

Хіба ж нам серце так не доводилось? Та воно мабуть не нам одним, а усім хто кохається доводилося коштувати цього»¹⁰¹.

Марія радіє, що отримала листа від коханого, перепрошує, що занадто багато уваги приділяє своєму горю, проте добре розуміє, що Борис теж сумує.

Частина листа містить повідомлення про невелику пригоду в оселі Марії з необережності кухарки з газовою лампою, а потім про велику пожежу в сусідів, де згоріло чимало майна.

Перечитавши Маріїно листа, юнак у відповідь висловлює співчуття враженням коханої: «Багато есть лиха на світі, розлилось воно по всій широкій землі морем безкраім. Робити, робити невпинно для того, щоб пособити нашим хоч унукам трошки менш мати цього лиха — ми повинні»¹⁰².

Завершує листа: «У мене у голові устає думка: кинути це ждання і одразу рішити діло — одружитися тепер-же. Приїхати у Богодухів я не маю змоги, але у Харькові звінчатися можна, бо міні можна приїхати на один день у свято. Але цей план, котрий я хотів був протягти далі, зараз-же стає неспроміжним, як тільки я згадаю, що ні в тебе ні в мене нема ні копійки грошей. <...> Колиб тільки твої родичі не були так проти цього і колиб тільки твоя мати не так дивилася на це. А про те, напиши міні, що ти про це думаєш?»¹⁰³ Застерігає Марію: «Міні доводитця переписуватися тепер багато і я вже одібрав тут 12 листів. Це звертає на себе увагу почтмейстера, а він такий дядько, що я радив-би тобі кожний лист неодмінно запечатувати, бо були випадки, коли він прочитував листи»¹⁰⁴.

Минé ця похмура тяжкáя година,
Знов будем з тобою, кохана єдина,
Знов будем у двох ми вести ті розмови
І пáлко до серця горнутися ізнову,
І вкупі робити роботу святую
Для України, що тяжко сумує.
В великій недолі й для тóго народа,
Що жде-дожида собі слова свободи,
Свободи од лютих утісників зграї,
Що з его останнюю шкуру здирають!
Так годі-ж, кохана, тобі сумувати —
Той час недалеко, коли працювати
Ми будемо вкупі, узявшись за руки,
І нас не злякають ні лихо, ні муки;

¹⁰¹ *Ibid.* Арк. 3.

¹⁰² Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 03–07.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42270. Арк. 4.

¹⁰³ *Ibid.* Арк. 3 – 3 зв.

¹⁰⁴ *Ibid.* Арк. 3 зв.

Надія на нашу Україну мила,
А наше кохання — дасть силу¹⁰⁵.

8 вересня в Олексіївці Борис Грінченко отри-мує написаний 4 вересня лист від Анастасії Віцман, яка нагадує Борисові, що неодноразово ка-зала в Змієві: «Ти для мене луччій другъ»¹⁰⁶, — і запевняє, що працюватиме, доки зможе сказати: «Тепер і я щаслива!» Анастасія пам'ятає Борисове переконання, що щастя може заробити кожний, хоча її життєвий досвід поки свідчить про інше: «Хіба мала є таких котри всю свою жизнь бьютъ-ця як риби об лід, а всеж таки того щастя і близь-ко коло себе небачуть»¹⁰⁷.

Цього дня Борис береться за наступного листа до коханої, не схожого на інші: він починається віршем і містить кілька особистих ліричних поезій:

«За каріи оченята,
За чорні брови
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову,
Виливало, як уміло,
За темні ночі,
За веселий сад зелений
За ласки дівочі...

Оджеж не вилити тому серцю, не вилити усєго, що воно спочуває. Та й де єго вилити таке велике почування, як щире кохання! Не вильєш!

Не вильєш, та й на що єго виливати —
Серця нашi вмюють без тóго кохати.
Единая думка нам розум зъєднала
Й два серця единим тепер уже стали,
Единим до віку!.. О ти, моя зоре!
Немов тебе бачу, немов ти говóриш
Зо мною, схилившись до мене кохано...

А серце так бьетця і мліє, і вьяне,
Ізнов воно хоче, щоб ті всі години
Вернулись до єго. Кохана едина,
Одна тільки думка про тебе неначе
Дає міні силу і серце не плаче,
Не рветця вже більше і щастям великим

Воно усе повно! Од віку й до віку
Не знав того щастя, не знав тії долі,
Що ти принесла міні. Ні, я нікóли,
Нікóли молитись щоденно не кину

За нашу великую матір'ю Вкраїну
Й за тебе, кохана, едина й святая!

О як тепер добре я бачу і знаю
Яку має силу кохання дівоче,
І все, що казали твої зорі-очі,
Усе розумію й ніколи до суду
Хвилин цих щасливих уже не забуду¹⁰⁸.

<...>

Не ридати нам треба тепер,
Не на люд і життя нарікати:

Перед нас шлях широкий лежить,
Его треба до краю верстáти.

Не ридати нам треба тепер,

Не квиліти про зрадницю-долю:

Бо нам щастя житт'я вже несе, —

А не мали єго ми нікóли!

Не журитись нам треба, о ні!

Не для того живем ми на світі!

Ми кохатися будем удвох

І робити, робити, робити!»¹⁰⁹

Переказує Марії часті випадки, коли йому до-водилося писати листи «служивим» або читати листи їхнім неграмотним дружинам. Борисове око чіплялося за фразу з таких листів «цѣлую тебя нищотноразъ въ твои сахарнаи губки». Сво-їй нареченій про це пише так: «А кумедія, знаєш, як напише це який небудь “служивай” своїй по-ловині, що сидить дома, у котрої губки стільки-ж до сахарних підхожі, як і халяви її власних чобіт. Скільки міні доводилося отим кацапкам таких листів читати і завжди оттакі “нищотнаи цалува-нія”. Добре-ж, як ще московка хоч трохи чепурна. А то як зъявитця иноді таке, що й глянути не хочетця, та ще по кацапському звичаю, у калу та в брудоті, як свиня в болоті. А “губки сахар-наи!”»¹¹⁰

Дивується Маріїній вправності в оволодіванні українською мовою: «Слухай, Марусю, я й досі дивуюся і ніяк не зможу зрозуміти, де ти вчилася рідній мові. Адже змалечку тобі, як і міні, не да-вали балакати на їй, а тепер ти читаєш і пишеш так, що міні здаєтця ти вчилася цѣму»¹¹¹.

З великою ніжністю пише, що по кілька разів перечитує листи від коханої, а також постійно цілує подарований нею перстень.

9 вересня Борис Грінченко скаржитья, що «тяжко буває в самотині сидіти мовчки, не роз-зъявляючи рота»¹¹². Основну розповідь закоханий хоче присвятити опису свого дня.

«У Копьева у хаті починають ходити. Значить треба уставати, що я й роблю і трохи причепури-вши себе самого і свою хату (щоб хоч не до хати була підхожа, а щоб хоч не так на барліг похó-дила), йду я у низ (бо я живу на горі) просто до законовчителя (він не піп, а семинарист і живе у школі). Він ще хропе, хоч уже 7 ½ годин. Я укупі з ім пью чай і через те зараз же кажу сторожеві потурбуватися трохи, щоб “насытить алчущия и жаждущия”. Сам-же тим часом починаю буди-ти законовчителя, що тягнетця ¼ або й більш години аж поки принесуть самовар і ми сідаємо пити, причому законовчитель (як і подобає будучому попові) зо сна хропе й сопе на всю хату. Напилися чаю, — я йду на гору і поки стане 9 годин сідаю що нѣбудь робити, а найбіль-ше не роблю нічого.

¹⁰⁵ Ibid. Арк. 4 зв.

¹⁰⁶ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 04.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 35886. Арк. 1.

¹⁰⁷ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁰⁸ Грінченко Б. Лист до М. Гладилиної. 08–12.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42269. Арк. 1.

¹⁰⁹ Ibid. Арк. 1зв. – 2.

¹¹⁰ Ibid. Арк. 2 зв.

¹¹¹ Ibid. Арк. 3.

¹¹² Ibid. Арк. 4 зв.

Далі школа. Знаєш, я якось не так гаряче те-пер беруся за діла, як перш. Та й хлопці тут не такі, як у моїх перших школах. Половина третєї години — треба йти обідати міні й моїм школярам. (Але підожди! Забув ще сказати, що за-коно-вчитель що дня ходить у ранці на пошту і я що разу прибігаю до ёго і вже він міні який нѣбудь листик та принесе, а то й квіток на **заказний лист**... звісно вже, що з Богодухова, і тоді я біжу стрімголов на перемінці на пошту).

Вертаюсь до того, з чого увірвав оповідь. Іду обідати. Минаю кладовище, вигін з вітряками і прихожу у невеличку хатку. Тут живе "**черничка**". <...> Я ім, ім, ім <...> Прихожу до дому і як після обід зараз нічого робити не можна, то прочитую № "Южн. Края" (він тут одбіраєтця), а потім сідую за роботу.....

Тут становлю цензорські точки, бо я поки не хочу, щоб ти знала, що я роблю зараз після читання газети. Скажу потім»¹¹³. Після праці Борис Грінченко пив чай із за-коно-вчителем, а потім повертався до себе, щоб «справляти зшитки, іноді трошки приготуватися на завтра. А далі зостаєтця до 12 години дві — три, щоб почитати» або написати листа коханій або ще комусь. Після цього — ритуальний цілунок подарованого Марією перстня і сон¹¹⁴.

10 вересня продовжує лист до Марії коротким повідомленням про похід на пошту: «Ізнов міні не привезла / Нічого почта з України», як тому Тарасові, що писав це за Уралом»¹¹⁵, — так пише Борис Грінченко про відсутність листів від коханої та друзів.

Також пише листа Данилові Ткаченку, у якому радиться про підручник із російської граматики, який саме потрібен для навчання у вчительському інституті: «Учебникъ русской грамматики, сближенной съ церковнославянскою съ приложениемъ образцовъ грамматическаго разбора. Для среднихъ учебныхъ заведеній составил Ѳ. Буслаевъ. Изд. 3-е — Цей чи другий?») Також, коли, може, в тебе є які записки, то пришли. Зроби це для мене, коханий мій друже. <...>

*) Коли цей учебник, то що в ёму одмінєтця, що випускаєтця і що додаєтця — напиши про все подрібно»¹¹⁶. Повідомляє, що «од Зіньк[івського] одібрав патрета і листа. Нового нічого не пише»¹¹⁷, проте просить у Данила запитати Т. Зіньківського рекомендованим листом, «чи не згодитця давати гроші на видання»¹¹⁸.

11 вересня Борис, продовжуючи лист до Марії, знову торкається теми весілля, і зокрема вінчання:

«Коли ти будеш не в Олексівці, а в Братениці і нам доведетця вінчатися у Богодухові, то радю тебе: бережи гроші, бо в мене буде мало для усєї ції процедури, для котрої мабуть треба буде рублів 50–60. Отож, коли тобі можна буде, то готуй і ти хоч рублів 25–30. <...> Коли тобі треба буде, то можеш і не зробити того, що я сказав — тобі я позичу. Але міні здаєтця, що краще-б нам не позичати»¹¹⁹.

Повідомляє, що «засідання ради шкільної Зміївської буде не раніше 20 жовтня. Я повинен одібрати звістку про результати цього засідання од Чернишова, котрому ще напишу і попрохаю за-раз-же звістити про учительську бібліотеку, про коней для вчителів і другі питання»¹²⁰. Ідется про 20 вересня.

Ділиться з Марією тим, що Олексіївська громада прийняла його дуже прохолодно: «Олексієвка не задоволена новим вчителем <...> на лихо вчитель вдався собі упертий і не хоче нікуди ходити. Олексіївська інтеллігенція починає одвертатися і игноріувати притомність вчителя у Олексівці. Тим найкраще. Я вже прохав, щоб усюди казали, що я жонатий і маю шістьох дітей: може не так пузаті батьки дивитимутця на мене як на шматок, уготований для їх дочок. А тут так саме і дивлятця на вчителя і за-коно-вчителя. <...> Ждуть виборів нового предсідателя Управи. Кажуть, що буде Илляшевич. Тобі не шкодить знати це, як будучій вчительці Зміївського повіту»¹²¹.

Завершує листа мріями про спільне майбутнє: «Оце ходжу по хаті і думаю, думаю про те, як ми будемо у цій саме хаті жити, та що будемо робити»¹²².

Прощається з коханою, цитуючи народні слова:

Ну, бувай здорова та

Гожа — як вода,

Весела — як весна,

Робоча — як бджола,

Багата — як рідна земля,

Чепурна — як ясна зоря!

Бувай здорова ще раз, моя кохана голубко, мое щастя єдине. Твій Борис»¹²³.

Відправляючи листа, Борис нарешті отримав довгоочікуваний лист від коханої. Як і попередні, він нагадує щоденник. Починається повідомленням, що дівчина отримала «квіток на посилку — мабуть це книги од тебе»¹²⁴, дякує за книжки і повідомляє, що ті, які вже перечитала, відправила «мамі» Анастасії Віцман.

Далі викладає, як в Охтирці зустрічали Великого Князя, обурюючись несправедливістю: «Од-ни обіди ёго обійшлися городу 24000 цілков, <...> садок освітили, і цей освіт обійшовся 1200 цілк

¹¹³ Ibid. Арк. 5.

¹¹⁴ Ibid. Арк. 5 зв.

¹¹⁵ Ibid. Арк. 6 зв.

¹¹⁶ Грінченко Б. Лист до Д. Ткаченка. 10.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41141. Арк. 1.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 08–12.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42269. Арк. 8.

¹²⁰ Ibid. Арк. 8 зв.

¹²¹ Ibid.

¹²² Ibid. Арк. 9.

¹²³ Ibid.

¹²⁴ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 06–10.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36497. Арк. 1.

<...> За то кожен охтирець виріс тепер на піваршина, бо удостоївся чести побачити Великого Князя. Недавно в Охтирськiм повіті, в однім селі вигоріло враз 150 дворів, але кому яке діло до цего. Кому яке діло до того що сотні людей остались без хліба, без одежі, без прихилища, бо погоріло усе. <...> А Великий Князь то зовсім друга реч»¹²⁵.

Пише, що дізналася про смерть І. Тургенєва: «Міні й тепер не віритця що він умер, <...> душа его жива, его твири не вмерли, <...> вони пережили его. Міні здається, що так і вмірати не важко, бо уміраючи він міг сказати, що жив не даром»¹²⁶.

Місцями лист передає веселий і грайливий настрій дівчини: вона жартує про лист п. Литвинова щодо Олексіївської школи, кепкує з порад Бориса поцілувати когось іншого, коли хочеться. Далі повертається до тем, яких повсякчас торкаються закохані у своєму листуванні: «Коханий мій, усе життя мое я віддаю тобі і матері-Україні»¹²⁷.

Висловлює вдячність Борисові за поради у спілкуванні зі старшими людьми, зокрема з матір'ю: «Я вже більше не спорила з матіррю, а просто балакала. А цікаві іноді бувають у нас розмови <...> о гражданскомъ бракѣ, объ Українській мові і т. д. Побалакаємо і мирно розійдемося без усяких неудовольств і сліз»¹²⁸. Також у листі йдеться про особливості взаєморозуміння і поваги між закоханими, уміння дослухатися одне до одного.

Із задоволенням повідомляє, що знайшла собі справу — «увесь день шию»¹²⁹ — і в такий спосіб чекає відповіді від шкільної ради. Нагадує, якщо відповіді до 31 вересня не буде, то поїде в Братеницю.

Закохані планують своє найближче майбутнє разом і в педагогічній діяльності: «Я тепер певна, що буду в Олексіївській школі до нового року аби тільки школа відкрилась»¹³⁰, — і в особистому житті. Проте Марія не пристає на пропозицію Бориса: «Який чудний план ти вдумав. Щож з того вийде, що ми з'їдемося на один день у Харків, перевінчаємось там, та вг'яять і роз'їдемося: ти в Олексіївку, а я в Братеницю. Це й вийде те-ж, що й тепер. Я, серце, так думаю: підждемо ще трохи; та й одружимося аж тоді, коли можна буде нам жити у купі»¹³¹.

У відповідь на Борисове запитання Марія міркує про те, як вони житимуть на 330 рублів річно: «Удвох ми проживемо не тільки на 330 руб, а й менш. Навіть тоді коли в нас будуть діти, і тоді можна буде жити на 330 руб, поки вони будуть малі; але тоді як вони повиростають чи хоч підростуть трохи, тоді вже я не знаю що робити.

Я думала про це, думала і нічого не придумала до ладу окрім того що діти — велика перешкода, а найбільше — як їх багато»¹³². Тому про дітей висловлює надію поговорити в майбутньому.

13 вересня в Олексіївці Борис отримує лист від Анастасії Віцман, написаний 11 вересня, яким дівчина нагадує, що його листи — це «щире слово друга для больної душі!» і її душа завжди відкрита для нього, «нема в її нічого такого, чого б неказала тобі»¹³³.

Рано вранці перед заняттями в школі Борис починає писати листа до Марії й одразу жартує: «А мій почтмейстер добре вже зна твоє мення й прізвище, бо скільки вже він тих заказних листів поодсилав до тебе! Сегодні похвалив мене, сказав, що я найкращий кореспондент, бо даю найбільше прибутку почтовій конторі, а значить “приношу пользу отечеству”»¹³⁴.

Обурюється з новини, яку вчитав у харківській російськомовній газеті «Южнорусский край»: «Хочуть ц. слов'янську мову зробити головною у народній школі і починати вчиття не з розмовної мови, а з мертвої ц. слов'янської. <...> Хай вчить: “аз-буки, бери граматку у руки! тму, мну, зло, тло!” А не вивчив — сікуція! Бо коли ж гимназистів сікти, то чом-же не сікти й школярів. А там звісно, дійдуть і до того, що вчителі ц. слов. мови не знають, а знають її попи.....»¹³⁵ Підсумовує роздуми на цю тему, цитуючи Тараса Шевченка:

І день іде, і ніч іде,
І голову схиливши в руки,
Дивуешся, чому не йде
Апостол правди і науки!?

14 вересня Борис продовжує лист і повідомляє Марії ще одну новину з царини освіти: «Пан професор московського університету Рачинський покинув професорувати, поїхав у свій хутір і надумав вчителювати. Як він вчителює, — того я не знаю, але знаю тільки те, що видав він оце книжку під назвищем “Зам'тки о сельских школах”. В цій книзі, виданій св. Синодом і розісланій по народних школах, шановний професор доводить <...>, що народні вчителі і вчительки ні чортвого батька не знають, не роблють і бути вчителями народними не можуть. <...> Инспекторів — к нечистому батькові, у Земства школи пооднімати, вчителів повиганяти, школу віддати попам і тільки попам, та ще й як! Ніякого контролю над іми не повинно бути, бо вони, бач, трохи не янголи божі. <...> Сенатор Шамшин, ревизуючи північні губернії, прийшов до пересвідчення, що усі народні школи треба віддати не вчителям, а вчителькам. Один вчитель у журналі “Русській начальній

¹²⁵ Ibid. Арк. 1 – 1зв.

¹²⁶ Ibid. Арк. 2.

¹²⁷ Ibid. Арк. 3.

¹²⁸ Ibid. Арк. 3 зв.

¹²⁹ Ibid. Арк. 4.

¹³⁰ Ibid. Арк. 3 зв.

¹³¹ Ibid. Арк. 4 зв.

¹³² Ibid. Арк. 5.

¹³³ Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 13.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III.

Од. зб. 35887. Арк. 1.

¹³⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 13–17.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42268. Арк. 1.

¹³⁵ Ibid. Арк. 1 – 1зв.

учитель” гаряче став за це. Зайшла полеміка. <...>
А ти як думаєш про це?»¹³⁶

15 вересня продовжує лист до Марії інформацією про Олексіївську школу: «Сьогодні, серденько моє, був у нас у школі Литвинов з Илляшевичом. Завтра буде рада школьна. Спитати Литвинова хто буде назначений у школу міні не довелося за усякими балаканнями инчими, а тільки він сказав, що школа буде в Олексіївці для хлопців і дівчат. <...> Він має повну надію, що учительський книгозбір буде у всіх трьох пунктах. Ждатиму вісті од Чернышова. З Литвиновим і Илляшовичом розвели розмову про всякі потреби Олексіївської двохкласової школи і тут-же я знову погризся з Илляшовичом, за що він аж росердивсь. Здаєтця, він буде председателем земської Управи; після завтрёго й земська рада»¹³⁷.

16 вересня Борис отримує листа від Марії, де перша інформація — про очікування новин про призначення її вчителькою до Олексіївської школи. Далі про вечірні родинні розмови про українську мову та літературу, навіть читання «Гайдамаків» Т. Шевченка: «Наші розмови про українську мову привели к тому, що вона вже не считаєтця неприличною, и къ малорусской литературѣ относятся съ такимъ же уваженіємъ, какъ и къ русской»¹³⁸.

Борис продовжує листа до Марії. Інформації про шкільну раду ще не має: «Що вона дасть нам — не знаю. <...> Тоді нам доведеться не бачитися довше. <...> Коли хочеш, то зробимо по тому моему планові, про котрий я писав: повинчаємося у Харькові і поїдемо в Олексіївку. <...> Діло далі буде так. 30 жовтня у п'ятницю я виїду з Олексіївки у Харьків, 1 Листопаду у суботу (Покров) піду до Литвинова і візьму потрібний дозвол, а 2 Листопаду у неділю ми повинчаємося у ранці і у понеділок ранком приїдемо у Олексіївку»¹³⁹. До свого плану наводить детальні грошові розрахунки, припускає, що грошей може не вистачити. Далі розлогий лист сповнений ніжностей і роздумів про наведений план вінчання та загрози його втілення. Окрім того, повертається Борис Грінченко й до міркувань про любов до України: «Кохав я Україну й кохатиму до віку, бо хиба-ж і та сила, щоб примусила мене тепер її не кохати, коли тільки для неї і через неї я живу. Кохав я її, але ні! Я чув серцем і якось невірзано розумів головою, що не зовсім ще я людина, що чогось ще не стає і не стає великого. Тепер я зрозумів — не ставало міні кохати так, як покохав я тебе. Це не кохання до рідного краю, — ні, воно не таке, зовсім не таке це кохання, але воно для

мене такеж святе, і тепер, коли я знаю, чоґо міні тоді не ставало і коли ти, моя свята, дала міні стільки щастя, тепер не сила міні зректіся цёго кохання. Бо стало воно частиною моеї власної истоти»¹⁴⁰ Сила почуттів дає змогу долати страх перед перешкодами, формує готовність віддати життя за Україну. Для Бориса Грінченка важливо ідентифікувати себе як справжню людину: «Темно, темно, — а колись було ще темніш. А люде, ті справжні люде йшли і проходили в тій темряві свій шлях праці і горя. Вони йшли — і не лякались. Руку-ж кохана, в останнє дай руку і навіки, навіки будемо ми вкупі, будемо битися з цією темрявою»¹⁴¹.

17 вересня вранці швидко закінчує лист, бо треба йти до праці, а «гемонські школяри що є сили стугонять у школі»¹⁴², але встигає коротко розповісти, що не отримує жодних листів, і передати вітання матері Марії.

Увечері розпочинає новий лист до коханої. Повідомляє: «Сьогодні одібрав од Данила листа: прислав міні деяких книжок для мого вчиття»¹⁴³. Передбачає, що в цей день Марія могла зустрітись з Анастасією Віцман.

18 вересня Борис пише, що Іван Зозуля ще з 1 вересня переведений у школу в Тройчатє, неподалік Олексіївки. Питає в Марії, чи бачилася вона з Анастасією Віцман, адже та їхала на Харків через Богодухів.

19 вересня отримав лист від Марії з викладом тих приемних емоцій, які відчуває молода жінка, коли отримує листи від коханого: «Мабуть на всім широкім світі нема щасливішої від мене сьогодні я одібрала твого листа»¹⁴⁴.

Також ідеться про листування з Анастасією Віцман, яку Марія і Борис називають «мамою Настею», та й сама Анастасія часто підписує свої листи до них «твоя матір». Допис доволі емоційний: Марії не імпонує те, що Анастасія пише Борисові про почуття Марії, а Марії пише про почуття і відчуття Бориса. «Я хотіла вилаяти її за це у листі, та їй-бо рука не піднялася писати бо я знаю що тепер їй усяка муха здаєтця слоном. <...> Ну вже коли небудь я її гарну молитву прочитаю за це. А тобі чуба надєру за те щоб понапрасну не жалівся на мене»¹⁴⁵.

Марія пише і про своє навчання української мови: «Ти питаєшся де я вчилась рідній мові? Та яж тобі вже казала, що ніде і що мені з малечку не давали балакати на їй, бо це мова "неприличная,

¹³⁶ Ibid. Арк. 1 зв. – 2.

¹³⁷ Ibid. Арк. 2 зв.

¹³⁸ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 11–13.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36496. Арк. 2 – 2 зв.

¹³⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 13–17.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42268. Арк. 4 зв.

¹⁴⁰ Ibid. Арк. 4.

¹⁴¹ Ibid. Арк. 4 зв.

¹⁴² Ibid. Арк. 5.

¹⁴³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 17–21.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42267. Арк. 1.

¹⁴⁴ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 14–16.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36495. Арк. 1.

¹⁴⁵ Ibid. Арк. 1 зв.

мужицкая». Ти кажеш що я гарно читаю і пишу по українській. Я дуже рада коли це так»¹⁴⁶.

Побігцем згадує про якусь смішну пригоду на кладовищі з Данилом Ткаченком і підсумовує, що «тепер мабуть ти его до себе і калачем не скоро заманиш»¹⁴⁷.

Обговорюється в листі й ідея скласти обом іспити на міського вчителя: «Я можу тільки сказати що це ти гарно вдумав»¹⁴⁸.

Зауважує, що в листах не все можна писати, зокрема жалкує, що не подумавши написала про Охтирку і візит Великого Князя.

Лист містить розмірковування дівчини про майбутнє вінчання пари: «Хоч міні і прийдецца бути в Олексівці, а вінчатися нам доведетця аж після Різдва у Богодухові. Чому це так — я тобі скажу як побачимось. А ти не вигадуй позичати грошей, як небудь і без позичків обійдемось: бо ці позички — на цілий вік нашійниця»¹⁴⁹.

Висловлює Марія і свою думку щодо виборів у земстві: «Скоро мабуть усим школам у нашим повіті прийде кінець. У цім місяці будуть вибирати нового предсідателя і членів»¹⁵⁰. Не називаючи імен, стверджує, що як виберуть одного пана, тоді «над школами і больницями треба зарані одправити панахиду»¹⁵¹.

Борис у своєму листі дописує відповідь. Його вразило повідомлення про вінчання аж після Різдва: «Я ледві дочитав твого листа. Дві години, котрі я потім вчив дітей, загинули для школи дурно, бо я сам добре не знаю, як вони минули»¹⁵²; «І які там причини можуть бути? Це вже я знаю — твої родичі усе там коять»¹⁵³. Відволікаючись від непростой звістки про ще доволі довгу розлуку з коханою, аналізує мову листів Марії, яка через листування з ним також вправляється у вивченні української мови. «Тобі не стає знання де яких слів і виразів мови, але це можна придбати, аби схотіти. А згола́ (вообщє) твоя мова — українська, а не роблена на москальський кшалт»¹⁵⁴.

20 вересня листом повідомляє Марії: «Сьогодні з Змієва прийшла невесела звістка, котрої я так боявся. Олексівська школа не одкрита. <...> Причина та, що нема грошей»¹⁵⁵. Тому радить Марії їхати вчителювати у Братеницю. «Напишеш міні подрібно твій адрес на Братеницю і те, чи можна посилати туди посилки»¹⁵⁶, — просить Марію.

¹⁴⁶ Ibid. Арк. 2.

¹⁴⁷ Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁴⁸ Ibid. Арк. 3.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Ibid. Арк. 3 зв.

¹⁵¹ Ibid. Арк. 4.

¹⁵² Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 17–21.09.1883. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 42267. Арк. 1.

¹⁵³ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁵⁴ Ibid.

¹⁵⁵ Ibid. Арк. 2.

¹⁵⁶ Ibid.

21 вересня завершує листа побажанням: «Не журишь, що будемо ми поки порізно: ми будемо укупі своїми думками, своїми серцями. <...> Батька, матері, друзів, ворогів — нема для мене на світі тепер — ти одна, тільки ти»¹⁵⁷.

Відправивши попередній лист до коханої, розпочинає писати нового. Одразу ж радить Марії, щоб уникнути смутку від довгої розлуки, працювати й після роботи у школі: «А другі пів дня віддай ти книжкам, докладному изученню рідної мови. Я радив-би тобі також звернути увагу на придбання більших знаннів, особливо у науках натуральних: фізиці, зоології, рослинниці, фізіології і т. д. Ми всі дуже мало знаємо ці науки, а знання їх єсть найважливішим для нашого життя»¹⁵⁸. Повідомляє, що з цим листом надсилає «дві поганеньких українських словниці тепер, а потім треба буде виписати тобі з Києва словницю Левченка»; «Ти трохи знаєш французьку мову — я не радив-би тобі її покидати. <...> Але знов ражу тебе: більше роби, менш сумуватимеш»¹⁵⁹.

Радо сповіщає і про приємне: «З весни переоблять нам з тобою особну хату. <...> Земська рада ассігновала вже на це гроші»¹⁶⁰.

22 вересня продовжує лист: ділиться з Марією своїм колишнім і теперішнім ставленням до навчання і роботи. «Тепер я вчуть робити і роблю. А зробила це ти, більше ніхто, окрім тебе. <...> Я ріс — не вчився робити. Став я вчитися — усе міні було не важке, усєго я лехко досягав. І я звик також лехко, позверховно дивитися на кожне діло і також робити єго аби-як. А тут ще вироблена змалку лінь не давала добре братися за діло. Так я вчився і в реальній школі. За пособою пам'ятати я схоплював верхи на де-який час і був гарним учнем. Я читав багато книжок, але знав таки через теж саме не багато користи з їх мав. Скоро послідками усєго цєго було те, що я, ще змалку не привчений робити, зовсім вже відбивсь од роботи і міг тільки читати книжки та писати вірші. <...> Тепер-же вчуть робити і зробила це, знов кажу, ти і більше ніхто, як ти»¹⁶¹. Загадує загадку: «Що, де і як було 16 іюля 1883 р? Коли одгадаєш, цяця будеш і як ми побачимось, то я поцілую тебе 90000000000000000000000000000000 разів»¹⁶².

23 вересня Борис отримує чергового листа від Марії Гладиліної, читає розмірковування коханої про життя і долю Анастасії Віцман, з якого впливає ставлення Марії до патріархального суспільства: «Бідна мамуся, як їй тяжко тепер, а найбільше через тих родичів. О родичі, родичі,

¹⁵⁷ Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁵⁸ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 21–24.09.1883. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 42266. Арк. 1.

¹⁵⁹ Ibid.

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ Ibid. Арк. 1 зв. – 2.

¹⁶² Ibid. Арк. 2.

тяжко жити з ними. <...> А не дай Господи хоч трохи одступити од звичаїв чоловічої отари, так усі так скгвалтуютьця, наче світ до гори ногами перекинувся. <...> Хоч би мама скоріше іхала у школу, а то дома її згризуть»¹⁶³. Видається, що у вчителюванні Марія бачила єдину можливість жінок вирватися з лещат суспільства загалом і старосвітських родин зокрема: «Од Віри теж нема одмови. <...> Бідна дівчина! Цій теж треба скоріше у школу, далі од болота у котрому вона живе»¹⁶⁴.

Марія вболіває за українську школу, тому емоційно відповідає на Борисову звістку про введення церковнослов'янської мови до навчальних предметів: «І хто робе це все! Люде — і над людьми. Люди, котрі повинні вести темних людей к світу — пхають тих людей ще в більшу темряву»¹⁶⁵. Потім, здається, заспокоюється і пише: «Я не думаю, щоб ц.словянську мову увели у школах. Невже ж таки уся наша громада, схиливши голову, покірно згодиться на це?»¹⁶⁶

Знову обговорює вінчання, зокрема пропозицію Бориса стати до шлюбу у церкві в Харкові, яку заперечує, адже батьки, зокрема матір, «ніколи не згодяться щоб я вінчалася не дома»¹⁶⁷.

Далі у листі міститься відповідь-розміркування на Борисове питання «кому віддати школу — учителям чи учителькам?»¹⁶⁸ Марія переконана, що так питання стояти не може. Водночас повідомляє, що їх спільний знайомий Гаєвський уже має вчительські курси, і саме для вчительок.

Прочитавши Маріного листа, Борис відповідає у вже розпочатому листі. Критикує її розміркування, що громада підніметься проти введення в школі церковнослов'янської мови: «Але громада — то отара людей, а не громада, <...> бо отара звикла йти туди, куди її женуть. Хіба-ж не отара дурних вибрала того председателя змівської управи, котрий зараз-же по обранню зарепетував, що вчителі занадто багато одбірають грошей і їм треба позмэншувати плату. І тільки один Илляшевич устав проти цего, а усі останні мовчали, бо з їх складається отара»¹⁶⁹.

Знову повертається до теми одруження і вінчання: «Я розумію і добре розумію чого і як не може згодитися твоя мати на те, щоб нам вінчатися

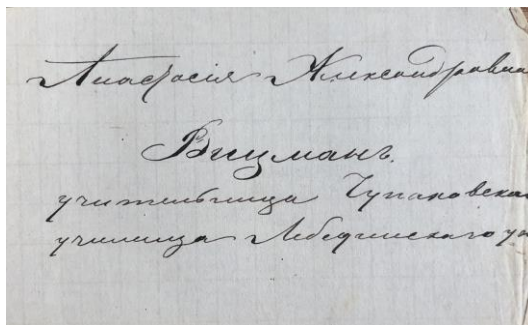
не у Богодухові. Але ти здається ще якісь причини маєш? Коли не побачимось, то ти міні хоч напиши»¹⁷⁰.

24 вересня скаржиться, що Віра (Віра Батоврина) нічого не пише, що переживає за неї. Наприкінці підбадьорює Марію в розлуці: «Один з апостолів піддержуючи пониклий дух християн первотних сказав: “Тільки знайте: духа не вгашайте!” Прощавай. Твій, довіку вічного твій Борис»¹⁷¹.

Цього дня отримав листа від Анастасії Віцман, у якому вона повідомляє, через що не зустрілася з Марією в Богодухові.

Як і Марія в одному з листів до Бориса, згадує кумедну історію про те, як Борис написав Литвинову про відкриття школи в Олексіївці.

Пише, що в Харкові хотіла зустрітися з Іваном

А. Віцман до Б. Грінченка. 11–14.08 [без року].
ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 35879.

Зозулю: знайшла його будинок, «вхожу в двір питаю якоїсь жінки, чи тут живе І.І.З.: “тут”, каже, “та тільки якого вам треба старого чи младшого? Молодий, каже, поїхав вже давно на село; да це ж мабуть од вас і лист був, а там ви написали що млад. то его прочитав старший З. <...> а саму сміх так і душить <...> яку мабуть пику скорчив старий Зозуля,

читавши листа, мабуть не раз і вилаяв, скаже де це в чортовогобатька в мого сина взялась якась самозванна матір”. Напиши мені голубчик Івана адрес в село, я ёго трошки покуражу, що він не сказав мені свого адреса, хоч би було сказав що вони з батьком обої Івани Івановичи»¹⁷².

Повідомляє, що почувається спокійно, читає книжки, які надсилає Маруся, висловлює сподівання, що всі побачаться на Різдво або на вінчання Бориса і Марії. Лист містить і постскриптом: «Напиши міні серденько, відкіля можна виписати малорус. словників, хоч займу грошей та випишу»¹⁷³.

На двох останніх сторінках листа вже за звичним принципом Анастасія просить пояснити незнайомі їй українські слова, які випишує з українських книжок, не вилучаючи з контексту, а в структурі речення. Слова подає великими літерами і підкреслює. У цьому листі такі слова і фразеологізми: *ясир, окульбачив, брама, гіча, вежа, герць, имла, хибке серце, ловити гави, сувара, моцняе*. Повідомляє: «слова я записиваю в алфавітному порядку у книжку. Оповідання Вовчка міні лехко читати, бо мало незнамих слов. Тараса Бульбу я теж вже прочитала (взяла у дядька)»¹⁷⁴.

¹⁶³ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 18–19.09.1883. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36494. Арк. 1 – 1 зв.

¹⁶⁴ Ibid. Арк. 1 зв.

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 21–24.09.1883. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 42266. Арк. 2.

¹⁷⁰ Ibid.

¹⁷¹ Ibid. Арк. 2 зв.

¹⁷² Віцман А. Лист до Б. Грінченка. 19.09.1883. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 35891. Арк. 1 зв. – 2.

¹⁷³ Ibid. Арк. 3.

¹⁷⁴ Ibid. Арк. 4.

Надіславши Марії попереднього листа, Борис починає писати наступного: «Зараз вичитав, що на домовину Тургенева положили вінок з написом: “от украинской печати”. Я цьому дуже радий. Треба якомога частіше заявляти, що ми істиніємо на світі і що нас не можна ігнорувати. Далі ще нова вість: Львовська городська рада (у Галиччині) постановила: до всіх шкіл увести вчиття русинської мови. Це не сподобається галицьким ляхам»¹⁷⁵.

Далі наводить чимало уривків із дум та народних пісень, у яких поетично оспівана розлука закоханих.

25 вересня пише фрагмент, сповнений роздумів і мрій про кохання і вінчання: «16 юлія 83 року і той день, коли це буде — найщасливішими днями мого життя будуть»¹⁷⁶. Планує поїзду в Харків у суботу 1 жовтня на Покрову і можливість зустріч там із Марією.

26 вересня. «Для нас головною працею повинна бути праця для України, для її літератури, бо поки не буде у нас літератури, доти москаль ігноруватиме [хоч і зовсім безрезультатно] Україну»¹⁷⁷.

Надзвичайно радіє, що Марія надіслала з листом йому свою стрічку для волосся. «Спасибі тобі, серце моє кохане за стёжку. Тепер у мене є од тебе твій перстін, твої листи і твоя стёжка. Ці три святині що-дня, що-хвилини нагадують міні про тебе. Дивлячись на їх, цілюючи їх, я немов тебе перед собою бачу, міні лехше нашу розлуку пережити»¹⁷⁸.

Щоб між подругами Анастасією Віцман та Марією Гладиліною не було непорозуміння, переказує, чому ті не зустрілися у Богодухові: «Мама тим не бачилася з тобою, що туди й відтіля їхала у ночі, а заїхати не змогла тим, що везла 1000 карб, котрі дядько приручив їй якомога скоріше положити до банку»¹⁷⁹.

Просить Марію: «Напиши ти міні, серце, коли міні приїздити у Богодухів: чи на Різдво чи після нового року. Може я ще поїду до дому на Різдво, то тоді не рашіш як після нового року буду, але може й не поїду»¹⁸⁰. Висловлює міркування-бажання запросити на Різдво до себе Анастасію Віцман та Івана Зозулю.

Наприкінці листа цікавиться, чи вже поїхала Марія до Братениці, чи ще вдома. Радить, як поїде, добре харчуватися, турбується, щоб кохана не хворіла.

Отримує листа від Марії, з якого дізнається, що до Богодухова прибув шкільний інспектор, він уже два дні в місті, але ще не зайшов ні до школи для хлопчиків, ні до школи для дівчат.

¹⁷⁵ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 24–26.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42265. Арк. 1.

¹⁷⁶ Ibid. Арк. 2.

¹⁷⁷ Ibid. Арк. 2 зв. – 3.

¹⁷⁸ Ibid. Арк. 3.

¹⁷⁹ Ibid. Арк. 3 зв.

¹⁸⁰ Ibid. Арк. 4.

«Знаєш, я вже щитаю себе Олексієвською вчителькою, але усе таке хочеться увіритись, що це справді так. Я не хочу й думати про те, що це може бути і не так»¹⁸¹, — читає спочатку в Маріїному листі Борис. Проте допис від наступного дня свідчить, що кохана отримала від нього листа з повідомленням, що школу в Олексіївці не відкриватимуть, тому написала: «Серденько, не сподівалася я ніколи такої звістки про школу, яку обідрала сёгодні од тебе. Узавши твій лист у руки, я була певна, що прочитаю, що я назначена вчителькою. Але надія одурила мене. Як прочитала про те, що школа не одкрита, аж темно стало, я уся похолонула»¹⁸². «Я не тільки дні, хвилини, навіть, лічила котрі zostались до того часу коли я булаб уже не тут, а в Олексіївці, і не одна, а с тобою, коханий мій»¹⁸³. Повідомляє, що їхати-ме в Братеницю.

27 вересня Борис пише Марії, що не може звикнути до того, що вона вже не в Богодухові, але радіє, що поїхала від рідних, які не давали їй спокою переважно через майбутнє одруження. «Там на селі, з роботою у руках, я певний, ти знайдеш той спокій»¹⁸⁴.

Повідомляє про вчительську бібліотеку: «Земська рада повітова дала на неї 200 руб., — мабуть щорочно — а Литвинов казав, що це буде зроблено з 1-го Січня (Янв.) 84 року. <...> Литвинов обіцяв міні на той рік віддати гимнастику (тепер ще її нема), що дасть міні 50–75 рублів — вони для нас здадуться, коли тільки будуть»¹⁸⁵.

Борис отримує лист від Марії, з якого читає про переживання коханої, викликані листом від Анастасії Віцман, пронизаним «тихою, тихою журбою»¹⁸⁶. Пише, що досі вони ніколи не згадували про Зміїв: «Але в цьому листі вона пише, що ніколи не простить собі того, що було там. Нещасна дівчина! <...> О, як я ненавижу ёго проклятого. Для мене він не чоловік, а дуже противніш од усякої гадини. <...> По моему так: роздививсь він, що не любить її, або полюбив другу — так би й сказав їй. І розійшлися б собі, і не було б того, що тепер робитця»¹⁸⁷.

Марія пише у відповідь коханому, що не має зовсім нічого проти вінчання в Богодухові.

Дякує Борисові за надіслані словники, висловлює свої окремі спостереження над мовою та термінологією: «Думала я думала, що воно за наука така рослінниця та на силу надумала, що це мабуть ботаніка. Так чи ні?»¹⁸⁸

¹⁸¹ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 20–28.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36493. Арк. 1 зв.

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ Ibid.

¹⁸⁴ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 27–28.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42264. Арк. 1.

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ Гладиліна М. Лист до Б. Грінченка. 24–26.09.1883. *ІР НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 36492. Арк. 1.

¹⁸⁷ Ibid.

¹⁸⁸ Ibid. Арк. 2.

Лист засвідчує, що закохані домовилися загадувати один одному загадки, тому містить Маріїну спробу відповіді: «Одгадка загадки: 16 липня увечері сестра Маруся і брат Борис ходили по садку і розмовляли про Україну»¹⁸⁹, — і певні вгадувані для обох деталі вечора. Формулює загадку для Бориса: «А ось одгадай ти, що робилося 17 липця? Коли одгадаєш, то нагороду собі за це призначай яку хочеш»¹⁹⁰.

У зв'язку з наближенням часу від'їзду до Братениці пише: «Ну, завтра починається нове життя. А страшно якось починати вчиття. Тоді коли я у перше їхала у школу не так страшно було як тепер»¹⁹¹.

Наостанок перепитує Бориса: «Чого це земству здумалося збудувати нам особну хату. Бач як росщедрилось»¹⁹².

Борис починає лист у відповідь і береться відгадувати загадку коханої: «17 липця я зробився найщасливішою людиною на світі, бо... А! краще й не згадувати: їй бо я не знаю що зо мною робиття, як загадаю я той садок, ту ніч темну, той ослін під кущем і... біла хусточка манячить перед очима: вона лежала в мене на колінах. А рученята — ох ці рученята! до всього вони призвели. Але що це я про це? — годі: треба подумати, якої заплати за цю одгадку у тебе прохати»¹⁹³.

«Про хату, котру нам будуть перероблювати, можна багато де-чого цікавого написати. <...> Тільки скажу, що ця хата стара, кам'яна і погана. Я надумав зробити її гарною, підбив на це Копьева (завідуючого) і нарешті насів на Литвинова, Литвинов на Илляшевича, Илляшевич на земську раду, а земська рада постановила дати на це гроші»¹⁹⁴.

Жартує з Марією: «В городі Олексівці думають, що 1, новий вчитель дуже кумедний, 2, він незлюдко, 3, у ёго ё невіста у Богодухові, бо пан почмейстер свідчить, що на тиждень раз або й двічі він посила туди листи й одбіра відтіля. Знають де які, мабуть, і ймення невістине. <...> Правда, ще Копьева усе допитуєтця мене про мою невісту і здаєтця думає, що це — мама. Цікаві люде!»¹⁹⁵

28 вересня Борис у своєму щоденнику робить два записи. Перший стосується роздумів-мрій про особисте: «В листі од 25 жовтня Маруся обіцялася поцілувати мене стільки разів, скільки я схочу»¹⁹⁶. А другий —розмірковувань про долю України через ретельно переписаний вірш Т. Шевченка «Розрита могила».

29 вересня свій лист до Марії Борис починає порівнянням могили Тургенєва і Шевченка: «Тяжко, бо передо мною стоїть могила нашого народнього поета, мученика идеї, сина народа. Там над Дніпром стоїть вона, боки її пообвалювалися, хрест з гори до низу списаний призвищами тих, хто був на цій великій могилі, підгнів і впав. І не можна оправити могилу, не можна нового хреста поставити, — поліціанти, маючи наказ "свыше" не дають і підходити до могили. Це вже більше не велика могила великого поета, до котрої сходилися поклонитися українці, — це вже тепер шпилёк, потоптаний поліціантськими ногами»¹⁹⁷.

30 вересня в тому ж листі Борис розмірковує, що «ніхто не зможе так любити, як жінка, з такою силою почування, з таким безповоротним великим коханням»¹⁹⁸.

Літопис надійшов до редколегії 05.04.2024.

¹⁸⁹ Ibid.

¹⁹⁰ Ibid. Арк. 2 – 2 зв.

¹⁹¹ Ibid. Арк. 3.

¹⁹² Ibid.

¹⁹³ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 27–28.09.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42264. Арк. 1 зв.

¹⁹⁴ Ibid. Арк. 2.

¹⁹⁵ Ibid.

¹⁹⁶ Грінченко Б. Записник. 1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 41226 б². С. 3.

¹⁹⁷ Грінченко Б. Лист до М. Гладиліної. 29.09–07.10.1883. *IP НБУВ*. Ф. III. Од. зб. 42263. Арк. 1.

¹⁹⁸ Ibid. Арк. 1 зв.